Problems of Non-Agricultural Credit Societies in India with special reference to Pune District

भारतातील बिगरशेती सहकारी पतसंस्थांसमोरील समस्या ः विशेष संदर्भ पुणे जिल्हा

PROF. G. G. PARKHE
M.A., M.Phil.
B. D. Kale Mahavidyalaya, Ghodegaon,
Tal : Ambegaon, Dist : Pune,
Maharashtra, India
University of Pune, Pune.
E-mail : ggparkhe@gmail.com
Cell No.: 7588680235

DR. J. P.BHOSALE
M.Com.,M.A.G.D.C.&A., D.I.T., Ph.D.
Arts, Commerce & Science College,
Narayangaon,
Tal :Junnar, Dist : Pune, Maharashtra.
University of Pune, Pune.
E-mail :bhosale_jay@yahoo.in
Cell : 9860360733, 9970374747

1. प्रस्तावना ः

भारत हा शेतीप्रधान देश आहे. सहकार हा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा म्हणजेच शेतीप्रधान अर्थव्यवस्थेचा कणा समजला जातो. 'विना सहकार नाही उद्धार' व 'एकमेका साहाय्य करू, अवघे धरू सुपंथे' ही वाक्ये आपल्याला दैनंदिन जीवनात परिचीत आहेतच. अगदी सामान्य व्यक्तिलाही सर्वसामान्य जीवन जगता यावे ही सहकाराची प्रमुख भूमिका आहे. समाजामध्ये एकमेकांच्या गुणांनी सक्षमतेने दुर्बलतेवर मात केली जाते व सहकाराच्या भावनेने काम पूर्ण होते. समान उद्दिष्टाने संघटीत झालेल्या या व्यक्तिंमध्ये धर्म – जात उच्च – नीच गरीब – श्रीमंत असा कोणताही भेदभाव नसतो. प्रत्येक व्यक्तिला सन्मानपूर्वक वागणूक दिली जाते. सहकारी संस्थेत कोणीच मालक नसतो व कोणीच नोकर नसतो. सहकारी संस्था आपल्या कामकाजावर मर्यादित नफा मिळवितात. कारण नफ्यापेक्षा दुस–यांना सेवा प्रदाण करणे आणि आपल्या सभासदांच्या गरजांची पूर्तता करणे यावर प्रामुख्याने भर दिला जातो. या भुमिकेमुळेच आज सर्वसामान्य व्यक्तिंनाही सहकारी संस्थांचा आधार विश्वसनीय ठरतो.

सहकारी संस्था ही व्यक्तिंची संघटना म्हणून काम करते हे लक्षात घेतले पाहिजे. समान आर्थिक गरजा असणा–या व्यक्ति एकत्रित येवून सहकारी संस्था स्थापन करीत असतात. सहकारी संस्था ही एक उद्योगसंस्था आहे याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. सहकारी संस्था ही एक ऐच्छिक संघटना आहे. सहकारी संस्थेचा कारभार लोकशाही पद्धतीने चालविला जातो. सहकारी संस्था म्हणजे एक व्यवसाय संघटन प्रकार असला तरी नफा हे प्रमुख उद्दिष्ट कधीच नसते. सहकारी संस्थेत समान पातळीवरील व्यक्ति संघटित होतात व एकमेकांना सहकार्य करीत असतात. एखाद्या राष्ट्रात विविध प्रकारच्या अनेक सहकारी संस्था स्थापन झाल्यास आणि त्या सर्वांनी विविध प्रकारच्या वस्तू व सेवा उत्पादन केल्यास त्या देशात विधायक

स्पर्धा निर्माण होते. सहकार चळवळीकडे पाहिल्यास ती एक सामाजिक व आर्थिक परिवर्तन घडविणारी चळवळ आहे हे लक्षात येते.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची व्याप्ती बरीच मोठी आहे. महाराष्ट्र हे सहकार क्षेत्रात आघाडीवर असलेले देशातील एक प्रमुख राज्य म्हणून ओळखले जाते. अगदी सुरूवातीला ही चळवळ कृषी पतपुरवठयाच्या क्षेत्रापुरतीच मर्यादित होती. परंतु पुढील काळात तिचा विविध क्षेत्रात वेगाने विस्तार झाला. भारतातील सहकारी संस्थांच्या संख्येत आणि पर्यायाने सभासदांच्या संख्येत प्रचंड वाढ झालेली दिसून येते. महाराष्ट्रात भारतातील सर्वात जास्त सहकारी संस्था आहे.

आज सहकार भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये महत्वाची भूमिका पार पाडताना दिसत आहे. सहकारामुळे भारतीय अर्थ व्यवस्था प्रगतीपथावर आणि अधिकाधीक विकासात्मक दिशेने जात असल्याचे दिसून येते. त्याचे महत्वाचे एक कारण म्हणजे भारतामध्ये सर्व लहान मोठया क्षेत्रांमध्ये सहकाराचा झालेला विकास होय. सहकारामध्ये स्वातत्र्यापूर्वी व स्वातंत्र्योत्तर काळात अधिकाधीक विकास होत असल्याचे दिसून येत आहे. महाराष्ट्रामध्ये ग्रामीण व शहरी भागांमध्ये अनेक प्रकारच्या सहकारी संस्था आढळतात. ग्रामीण भागामध्ये सहकाराच्या माध्यमाद्वारे अनेक सहकारी संस्थांची स्थापना करण्यात आलेली आहे. सहकारी संस्थांमुळे विविध प्रदेशांमध्ये थोडक्यात ग्रामीण भागांमध्ये रोजगार निर्मितीमध्ये प्रचंड वाढ झाल्याचे दिसून येते. ग्रामीण भागांचा औद्योगिक□आर्थिक□सामाजिक□राजकीय विकास झाल्याचे दिसून येते. रोजगारीचे प्रमाण वाढल्याने लोकांच्या साक्षरतेमध्ये वाढ झाल्याचे दिसते. तसेच अनेक प्रकारच्या सेवा सुविधांमध्ये देखील प्रगती झाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे साहजिकच ग्रामीण भागातील जनतेला सहकाराशिवाय कोणताही पर्याय नसल्याचे बहुतांशी आढळून येते. सहकारी क्षेत्रांमध्ये जनतेचा वाढता प्रभाव पाहून सहकारी संस्थांची संख्या कालानुरूपाने वाढतच चालल्याचे दिसून येते.

2. <u>संकल्पना आणि पार्श्वभूमी :</u>

अलीकडे राजकीय क्षेत्रातले दिग्गज नेते सुद्धा राजकारणात युवापीढीला अधिक स्थान द्यावे असे विचार व्यक्त करताना आढळतात. कारण समाजातील आजच्या घटकांना बरोबर घेऊन चालावयाचे म्हटल्यास गरूडझेपी युवकांचे नेतृत्त्व असावे असे वाटणे साहजिक आहे. कारण आजचा युवावर्ग हा आधुनिक ज्ञानाने व दृष्टीने परिपूर्ण असून धाडसी पाऊले उचलण्याची ताकद त्याच्यामध्ये आहे. कल्पकतेबरोबर त्याला पूरक असणा-या ज्ञानाची जोडही त्याच्याजवळ आहे. अशा युवकांच्या संख्येपुढे कार्यक्षेत्राची कमतरता जाणवते. त्यामुळे युवाशक्तिला योग्य विधायक कार्यक्षेत्र मिळाले नाही आणि बेरोजगारीने ते त्रस्त होत राहिले तर ही युवाशक्ती विघातक मार्गाला लागल्याशिवाय राहणार नाही□त्यामुळे रोजगार निर्मितीसाठी इतर क्षेत्रांबरोबरच सहकार क्षेत्र हा देखील उत्तम पर्याय आहे.

रोजगार निर्मिती : "ज्या प्रक्रियेमुळे ग्रामीण भागातील बेरोजगार लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या जातात आणि ग्रामीण भागाचा विकास साध्य होण्यास प्रयत्न केले जातात□त्या प्रक्रियेला रोजगार निर्मिती असे म्हणतात."

थोडक्यात□ग्रामीण भागातील बेरोजगार लोकांना अधिकाधिक रोजगार प्राप्त करूण देणे म्हणजेच रोजगार निर्मिती होय. ग्रामीण भागाचा विकास साध्य करावयाचा असेल तर प्रथमतः ग्रामीण बेरोजगार लोकांना अधिकाधिक रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करूण देणे□म्हणजेच रोजगार निर्मिती असे म्हणता येईल.

ग्रामीण विकास ः “ज्या प्रक्रियेमुळे ग्रामीण लोकांच्या जीवनमानामध्ये आर्थिक आणि सामाजिक सुधारणा घडवून आणली जाते□त्या प्रक्रियेला ग्रामीण विकास असे म्हणतात. ”

थोडक्यात□ज्या भागाचा केंद्रबिंदू हा ग्रामीण भाग असतो□ग्रामीण भागातील व्यक्तींच्या जीवनाशी संबंधीत वेगवेगळया घटकांचा आणि कारणांचा अभ्यास हा मुख्य भाग समजून विश्लेषणावर भर दिला जातो व त्यात सुधारणा घडवून आणली जाते□त्यास ग्रामीण विकास असे म्हणतात.

ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्था ः “ज्या सहकारी पतसंस्था ग्रामीण भागातील शेती व्यवसायाला पतपुरवठा करीत नाही तसेच शेती व्यवसायाला लागणारे कोणतेही आर्थिक साहाय्य करीत नाही□म्हणजेच ग्रामीण भागातील शेती उत्पादन किंवा शेतीसाठी लागणा-या कोणत्याही कारणांना पतपुरवठा न करता समाजातील गरजू व दुर्बल घटकांना अर्थसाहाय्य करतात□अशा सहकारी पतसंस्थांना ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्था असे म्हणतात. ”

ज्या सहकारी पतसंस्था ग्रामीण व शहरी भागांमध्ये शेती व्यतिरिक्त समाजातील गरजू व्यक्तींना संसार उपयोगी कौटुंबिक घटकांसाठी किंवा लघु उद्योगांना अर्थसाहाय्य करतात□अशा सहकारी पतसंस्थांना ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्था असे म्हणतात.

राज्याच्या विविध जिल्ह्यातील बहुतांशी सहकारी संस्थांमध्ये संख्यात्मक वाढीबरोबर जरी काही गुणात्मक दोष निर्माण झाले असले तरी त्याचा महाराष्ट्राच्या सर्वसामान्य जनतेस अधिक प्रमाणात लाभ झाला आहे. ग्रामीण भागात ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थांच्या माध्यमातून संघटन कौशल्य□व्यावसायिक विकास□कृषी पूरक व्यवसाय वाढीस प्रेरणा व रोजगार वृद्धीच्या बाबतीत अनुकूल बदल घडून येत आहेत□ही बाब ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थेच्या रोजगार निर्मिती आणि ग्रामीण विकासातील योगदान स्पष्ट करते.

3. <u>संशोधन अभ्यासाची उदि्दष्टये ः</u>

प्रस्तुत संशोधन अभ्यासाची प्रमुख उद्दिष्टये पुढीलप्रमाणे आहेत –

1. ग्रामीण विकासात सहकारी भूमिकेचा अभ्यास करणे.
2. ग्रामीण विकासावर रोजगाराचा होणारा परिणाम अभ्यासणे.
3. ग्रामीण विकास आणि रोजगार निर्मितीत ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थेच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
4. ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थेच्या आणि ग्रामीण भागातील रोजगार निर्मितीतील समस्यांचा अभ्यास करणे.

4. <u>संशोधन पद्धती ः</u>

प्रस्तुत संशोधन पद्धतीमध्ये ग्रामीण भागातील विकास आणि झालेली रोजगार निर्मिती लक्षात घेतलेली आहे. यासाठी ग्रामीण भागातील रोजगाराचा संशोधकामार्फत अभ्यास केला आहे. सदर संशोधन माहितीसाठी ग्रामीण भागात रोजगार मिळालेल्याआणि बेरोजगार व्यक्तींच्या मुलाखती घेऊन प्रश्नावलीच्या माध्यमातून प्राथमिक माहिती संकलित केली आहे.

तसेचप्रस्तुत संशोधनात दुय्यम सामग्री संकलनासाठीसहकार, ग्रामीण विकास, रोजगार, सहकाराची मूलतत्वे, भारतातील ग्रामीण सहकार इ. संदर्भ पुस्तके, सहकारी लेख, मासिके, इंटरनेटच्या माध्यमातून अभ्यास केलाआहे.

5. संशोधन अभ्यासाची गृहितके :

प्रस्तुत संशोधन अभ्यासाची प्रमुख गृहितके पुढीलप्रमाणे आहेत –

1. ग्रामीण भागामध्ये बिगरशेती सहकारी पतसंस्थांच्या निर्मितीमुळे अधिकाधिक रोजगार उपलब्ध होत आहे.
2. ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थांच्या निर्मिती व कार्यपद्धतीमुळे ग्रामीण विकासाला चालना मिळाल्याचे दिसून येते.
3. ग्रामीण भागातील ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थेची संख्यात्मक वाढ होत आहे. तथापी या संख्यात्मक वाढीचे गुणात्मक विकासात रूपांतर करण्याची गरज वाटते.

6. ग्रामीण विकास आणि रोजगार निर्मितीत ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थांची भूमिका :

ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थांच्या निर्मिती व कार्यामुळे ग्रामीण विकास आणि रोजगार मिळवून दिला आहे किंवा कसे याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केलेला आहे. सहकार हा एक उत्तम व्यवसायाचा प्रकार समजला जातो. भारताची पर्यायाने महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था ही सहकारी संस्थांवर उभी आहे. इतकेच नव्हे तर महाराष्ट्राचे राजकीय नेतृत्त्व सहकारच ठरवितो. सत्तेचा राजमार्ग देखील सहकारातूनच जातो असे म्हणतात. ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थेचे जाळे संपूर्ण महाराष्ट्रभर व गावागावांत पसरलेले आहे. रोजगार निर्मितीत व ग्रामीण विकासात ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्था महत्त्वाची भूमिका निभावत आहेत म्हणून प्रस्तुत विषयावर संशोधन करणे संशोधकाला गरजेचे वाटते. प्रस्तुत संशोधन अभ्यास करीत असताना ग्रामीण विकास आणि रोजगार निर्मितीत ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थेची भूमिका प्रामुख्याने तीन घटकांमध्ये वर्गिकरण केलेले आहे, ते पुढीलप्रमाणे :

1. **शैक्षणिक विकासास मदत:** प्रस्तुत संशोधन अभ्यासामध्ये प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील रोजगार वाढविण्यासाठी आणि ग्रामीण भागाचा विकास साधण्यासाठी ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थांची भूमिका काय आहे याचा अभ्यास करणार आहे. प्रस्तुत संशोधन अभ्यासामुळे ग्रामीण भागातील रोजगार निर्मितीला एक महत्त्वाचा आधार मिळणार आहे. रोजगार प्राप्त झाल्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास साध्य होण्यास महत्त्वाचा हातभार लागणार आहे. तसेच शैक्षणिक दृष्टीने विचार केल्यास सदर संशोधनाचा उपयोग सर्व स्तरावरील लोकांना होणार आहे. ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थांमुळे आजही बहुतेक ग्रामीण ठिकाणी उच्च शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या लोकांना देखील रोजगाराच्या संधी निर्माण होणार आहे.
2. **संशोधन अभ्यासास मदत :** प्रस्तुत संशोधनाची महत्त्वाची ध्येय्ये सांगावयाची झाल्यास ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थांमुळे रोजगार निर्मिती कशी होते आणि ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थांमुळे ग्रामीण भागाचा विकास कसा साध्य करता येतो, याचा अभ्यास करणार आहे. तसेच ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थेच्या प्रगती व

समस्यांचा अभ्यास देखील प्रस्तुत संशोधनामध्ये केला जाणार आहे. त्याचबरोबर ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थेतील कर्मचा-यांना दिले जाणारे वेतन व वेतनेत्तर सुविधांचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधनामध्ये केला जाणार आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्था अधिकाधिक बळकट करण्यासाठी ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थांद्वारे झालेली रोजगार निर्मिती हा उत्तम पर्याय समजला जातो. त्यामळे ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्था हा ग्रामीण अर्थ व्यवस्थेचा कणा आहे असे म्हटले जाते. ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थांमुळे ग्रामीण भागातील बहुतांशी लोकांना रोजगार निर्मिती होत असताना दिसते. म्हणजेच रोजगार निर्मितीत ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थांचे अनन्य साधारण महत्त्व आहे. ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्था सर्वसामान्य जनतेला सहज रोजगार मिळवून देणारा उत्तम पर्याय आहे. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन अभ्यासामुळे ग्रामीण भागामध्ये रोजगार वाढून ग्रामीण भागाचा विकास होण्यास महत्त्वाचा हातभार लागणार आहे. तसेच सदर संशोधन अभ्यासामुळे ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थेच्या समस्यांचा अभ्यास देखील केला जाणार आहे. तसेच ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थेतील कर्मचा-यांना दिले जाणारे वेतन व वेतनेत्तर सुविधा याचा देखील अभ्यास करूण योग्य सूचना व मार्गदर्शन केले जाणार आहे. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन अभ्यासाचा ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थांच्या संशोधनासाठी व पर्यायाने ग्रामीण भागाचा विकास साधण्यासाठी खूप उपयोग होणार आहे.

3. इतर उपयोग ः

1. गरीब व सर्वसामान्य वर्गाचा सामाजिक□शैक्षणिक□आर्थिक आधार.
2. वाहन तारण कर्जपुरवठा.
3. गृहउपयोगी वस्तूंसाठी कर्जपुरवठा.
4. शिक्षणासाठी कर्जपुरवठा.
5. उद्योग व्यावसायिकांसाठी कर्जपुरवठा.
6. शेतीपूरक व्यवसायांसाठी कर्जपुरवठा.
7. गृहबांधणीसाठी कर्जपुरवठा.
8. घरदुरूस्तीसाठी कर्जपुरवठा.
9. सोने तारण कर्जपुरवठा.
10. आपत्कालीन कार्जपुरवठा.

ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्था म्हणजे ग्रामीण भागातील गोरवरीब जनतेचा एक आर्थिक□सामाजिक व शैक्षणिक आधारच समजला जातो. वरील विविध मार्गांतून ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थाजनतेला सहाय्य करताना दिसतात. ग्रामीण विकास आणि रोजगार निर्मितीत ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थेची भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण समजली जाते. भारत व महाराष्ट्रशासनाने ग्रामीण भागांमध्ये रोजगार वाढीसाठी अनेक ग्रामविकास योजना राबविलेल्या आहेत. या योजनांमध्ये प्रामुख्याने रोजगार हमी योजना□जवाहर रोजगार योजना□महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना□ राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना आणि ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी योजना□पर्यावरण संतुलित समृद्ध ग्राम योजना इत्यादी.

ग्रामीण भागातील हजारो व्यक्तिंना या योजनाद्वारे रोजगार मिळालेला आहे. ग्रामीण भागाचा विकास साध्य करावयाचा असेल तर या योजनांचा जास्तीत जास्त उपयोग करवून घेणे गरजेचे वाटते. त्यासाठी ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थेच्या माध्यमातून या योजनांची गावोगावी अंमलबजावणी केली जात आहे. थोडक्यात ग्रामीण विकास आणि रोजगार निर्मितीत ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थेची भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण व ग्रामोपयोगी समजली जाते.

7. <u>ग्रामीण भागातील रोजगार निर्मितीतील समस्या ः</u>

सहकारी संस्थांनी ग्रामीण व शहरी भागातील गरजू व्यक्तींना अर्थसहाय्याचा आधार देऊन रोजगार उन्नतीस हातभार लावला आहे. राज्याच्या विविध जिल्ह्यातील बहुतांशी सहकारी संस्थांमध्ये संख्यात्मक वाढीबरोबर जरी काही गुणात्मक दोष निर्माण झाले असले तरी त्याचा महाराष्ट्राच्या सर्वसामान्य जनतेस अधिक प्रमाणात लाभ झाला आहे. ग्रामीण भागांमध्ये रोजगार निर्मितीतील समस्या पुढील मार्गांच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येतील.

1. नवीन तंत्रज्ञानाचा अभाव ःग्रामीण भागांमध्ये सहकारी क्षेत्रात आधुनिकतेबरोबर प्रगती होताना दिसते. नवीन तंत्रज्ञानाबरोबर निगडीत असलेले ज्ञान ग्रामीण भागातील बेरोजगार लोक आत्मसात करीत नाही. किंवा नवीन तंत्रज्ञानाचा जास्त वापर केल्याने देखील लोकांना रोजगाराच्या संधीला मुकावे लागते. त्यामुळे नवीन तंत्रज्ञानातील अभाव किंवा जास्तीचे प्रमाण ग्रामीण भागातील बेरोजगारीला कारणीभूत असल्याचे दिसून येते.

2. मोठया प्रमाणावर भ्रष्टाचार ः ग्रामीण भागांमध्ये सहकार तळागाळापर्यंत फोफावला आहे. सहकारामुळे नवनवीन रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. परंतू रोजगार उपलब्ध करणारया सहकारी क्षेत्रांमध्ये मोठया प्रमाणावर भ्रष्टाचार दिसतो. त्यामुळे कुशल□अनुभवी□मित्र लोकांना देखील ग्रामीण भागांमध्ये भ्रष्टाचारामुळे रोजगार उपलब्ध न होताना दिसून येतो.

3. साक्षरतेचे अल्प प्रमाण ः ग्रामीण भागांमध्ये आजही साक्षरतेचे प्रमाण अतिशय अल्प असल्याचे दिसून येते. निरक्षरतेमुळे ग्रामीण जनतेला मोठया प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध होत नाहीत. सहकारी क्षेत्रामध्ये किमान रोजगार मिळण्यासाठी किमान शैक्षणिकदृष्टया शिक्षीत व्यक्ती असणे गरजेचे आहे.

4. वित्तीय समस्या ःग्रामीण भागांमधील जनता वित्तीय पुरवठयाच्या मानाने कमकुवत असते. अपुरया वित्तपुरवठयामुळे अपेक्षित रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत नाहीत. त्यामुळे ग्रामीण जनतेला रोजगार उपलब्ध न होण्याचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे अपुरा वित्तीय पुरवठा हे एक असू शकते.

5. शेतीतील अनिश्चितता ः ग्रामीण बेरोजगारीचे एक महत्वाचे कारण म्हणून शेतीतील अनिश्चित परिस्थितीकडे देखील पाहिले जाते. ग्रामीण अर्थव्यवस्था पूर्णपणे शेतीवर अवलंबून असल्याचे दिसून येते. परंतू अनिश्चित पाऊस□दुष्काळ□ शेतमालाची अपुरी मागणी□शेतमाल बाजारपेठांची अपुरी संख्या अशा अनेक कारणांमुळे शेतीवर जगत असलेले मोलमजूर रोजगारासाठी शेतीव्यतिरिक्त इतर व्यवसायांकडे वळतात. परंतू वरील काही प्रमुख समस्यांमुळे रोजगार उपलब्ध होताना दिसून येत नाही.

८. <u>ग्रामीण विकासावर सहकाराचा परिणाम</u> ः

ग्रामीण भागांमध्ये सहकार तळागाळापर्यंत फोफावलेला असताना मोठया प्रमाणावर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत आहेत. सहकार ही संकल्पना ग्रामीण भागातून काढून टाकली तर बहुतांशी प्रमाणात ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास साधणे शक्य होणार नाही. म्हणून प्रस्तुत संशोधन संशोधन अभ्यास करताना ग्रामीण भागात विस्तारलेला सहकार आणि त्यामुळे रोजगाराच्या वाढलेल्या संधी यांचा प्रामुख्याने संशोधकाने अभ्यास केलेला आहे. सहकारी संस्थांतील सर्व घटकांना सातत्याने होणा–या बदलांना सामोरे जावून सहकारी चळवळ सक्षम व सदृढ बनविण्यासाठी राज्यामध्ये शासनाबरोबरच राज्य सहकारी संघ विभागीय मंडळे जिल्हा सहकारी बोर्ड तसेच नविन प्रशिक्षण देणा–या संस्थांची निर्मिती होवून अत्यंत गुणात्मक प्रशिक्षण देणे ही राज्यातील सहकारी चळवळीची प्रचंड मोठी गरज आहे. महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासाचे सिंहावलोकन करताना सहकारी चळवळीची भूमिका ही अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरली आहे. 1961 पासूनच्या महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक विकासाचा आढावा घेताना सहकारी चळवळीने पार पाडलेली भूमिका महत्त्वपूर्ण होती. राज्यात कृषी क्षेत्र हे महत्त्वपूर्ण क्षेत्र असल्याने सहकारी संस्थांची कृषी विकासातील भूमिका महत्त्वाची असून त्यादृष्टीने शेती व शेतीपूरक उद्योगात सहकारी संस्थांचा विकास घडवून आणल्यास महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास आणखी उंचावेल.

ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थांच्या निर्मिती व कार्यामुळे ग्रामीण विकास आणि रोजगार निर्मितीत होणारी वाढ याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केलेला आहे. सहकार हा एक उत्तम व्यवसायाचा प्रकार समजला जातो. महाराष्ट्राची अर्थ व्यवस्था ही सहकारी संस्थांवर उभी आहे. महाराष्ट्राचे राजकीय नेतृत्त्व सहकारच ठरवितो. सत्तेचा राजमार्ग सहकारातूनच जातो असे म्हणतात. ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थेचे जाळे संपूर्ण महाराष्ट्रभर पसरलेले आहे. रोजगार निर्मितीत व ग्रामीण विकासात ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्था महत्त्वाची भूमिका निभावत आहेत म्हणून प्रस्तुत विषयावर संशोधन करणे संशोधकाला गरजेचे वाटते.

अलीकडे राजकीय क्षेत्रातले दिग्गज नेते सुद्धा राजकारणात युवापीढीला अधिक स्थान द्यावे असे विचार व्यक्त करताना आढळतात. कारण समाजातील आजच्या घटकांना बरोबर घेऊन चालावयाचे म्हटल्यास गरूडझेपी युवकांचे नेतृत्त्व असावे असे वाटणे साहजिक आहे. कारण आजचा युवावर्ग हा आधुनिक ज्ञानाने व दृष्टीने परिपूर्ण असून धाडसी पाऊले उचलण्याची ताकद त्याच्यामध्ये आहे. कल्पकतेबरोबर त्याला पूरक असणा–या ज्ञानाची जोडही त्याच्याजवळ आहे. अशा युवकांच्या संख्येपुढे कार्यक्षेत्राची कमतरता जाणवते. त्यामुळे युवाशक्तिला योग्य विधायक कार्यक्षेत्र मिळाले नाही आणि बेरोजगारीने ते त्रस्त होत राहिले तर ही युवाशक्ती विघातक मार्गाला लागल्याशिवाय राहणार नाही त्यामुळे रोजगार निर्मितीसाठी इतर क्षेत्रांबरोबरच सहकार क्षेत्र हा देखील उत्तम पर्याय आहे.

९. <u>सारांश</u> ः

ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थांच्या निर्मिती व कार्यामुळे ग्रामीण विकास आणि रोजगार निर्मितीत होणारी वाढ याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केलेला आहे. सहकार हा एक उत्तम व्यवसायाचा प्रकार समजला जातो. महाराष्ट्राची अर्थ व्यवस्था ही सहकारी संस्थांवर उभी आहे. महाराष्ट्राचे राजकीय नेतृत्त्व सहकारच ठरवितो. सत्तेचा राजमार्ग सहकारातूनच

जातो असे म्हणतात. ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थेचे जाळे संपूर्ण महाराष्ट्रभर पसरलेले आहे. रोजगार निर्मितीत व ग्रामीण विकासात ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्था महत्त्वाची भूमिका निभावत आहेत म्हणून प्रस्तुत विषयावर संशोधन करणे संशोधकाला गरजेचे वाटते.

राज्याच्या विविध जिल्ह्यातील बहुतांशी सहकारी संस्थांमध्ये संख्यात्मक वाढीवरोबर जरी काही गुणात्मक दोष निर्माण झाले असले तरी त्याचा महाराष्ट्राच्या सर्वसामान्य जनतेस अधिक प्रमाणात लाभ झाला आहे. ग्रामीण भागात ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थांच्या माध्यमातून संघटन कौशल्य□व्यावसायिक विकास□कृषी पूरक व्यवसाय वाढीस प्रेरणा व रोजगार वृद्धीच्या बाबतीत अनुकूल बदल घडून येत आहेत□ही बाब ग्रामीण बिगरशेती सहकारी पतसंस्थेच्या रोजगार निर्मिती आणि ग्रामीण विकासातील योगदान स्पष्ट करते.

10. संदर्भ ः

1. व्ही. टी. चौगुले, 'सहकाराची मुलतत्वे', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, 1979.

2. रायखेलकर ए. आर., 'सहकार तत्वे आणि व्यवहार', मेहता प्रकाशन हाऊस, पुणे,ऑक्टोबर 1989.

3. डॉ. प्रताप बा. पाटील, 'सहकारी जगत्', ाश्श्ण00362611 वर्ष 66□अंक 5□मे 2013.

4. डॉ. गंगाधर वि. कायंदे – पाटील, 'सहकार', चैतन्य प्रकाशन, नाशिक, जून 2006.

5. प्रा. डॉ. मुकुंद तपकीर, 'सहकार', निराली प्रकाशन, पुणे, ऑगस्ट 2005.

6. प्रा. डॉ. रूपा शहा, 'सहकार', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, ऑगस्ट 2005.

7. प्रा. प्र. रा. कुलकर्णी, 'सहकाराची मुलतत्वे', विद्या बुक्स प्रकाशन, औरंगाबाद, जून 1999.

8. डॉ. दु. का. संत, 'संशोधन पद्धती', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.

9. डॉ. दु. का. संत, 'संशोधन पद्धती, प्रकिया, अंतरंग', पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन□पुणे.

10. विकास समर्पित मासिक,'योजना–विकास□रोजगार आणि गरीबी'□वर्ष 41□अंक 3□ऑक्टोबर 2013.

11. व्यापक जनहित आणि दीर्घकालीन विकासाचे कृतिबिंब,'लोकराज्य',वर्ष65□अंक8□नोव्हेंबर2013.

12. महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ मर्यादित, पुणे, 'सहकारी महाराष्ट्र', जानेवारी–मार्च 2013.

13. डॉ. आनंद व. जोगदंड,'सहकारी सभासद शिक्षण', महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ मर्यादित□पुणे□फेब्रुवारी 2013.

14. www.indiancooperative.com

15. www.co-operativebank.co

.... ००००००........................